

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**А.А.АЛТМЫШБАЕВ атындагы ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨ ИНСТИТУТУ**

**К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 09.19.591

Кол жазма укугунда
УДК: 398.22.101.

НУСУБАЛИЕВА ГҮЛЗАТ БЕКТУРОВНА
«МАНАС» ЭПОПЕЯСЫНДАГЫ ӨМҮР ЖАНА ӨЛҮМ
ФИЛОСОФИЯСЫ

09.00.03 – философиянын тарыхы

Философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Философия жана гуманитардык дисциплиналар кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси: **Тургуналиев Топчубек Тургуналиевич,** философия илимдеринин кандидаты, доцент, «Манас» жана Ч.Айтматов атындагы Кыргыз улуттук академиясынын президенти

Расмий оппоненттер: **Какеев Аскар Чукутаевич,** Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, философия илимдеринин доктору, профессор Кыргыз-Россия славян университетинин философия кафедрасынын башчысы

Шаршеналиев Улан Алтымышович, философия илимдеринин кандидаты, милициянын генерал-майору Э.Алиев атындагы ИИМ академиясынын коомдук-саясий дисциплиналар кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин тарых, философия жана социалдык-экономикалык билим берүү кафедрасы, 722900, Кыргыз Республикасы, Нарын ш., Сагымбай Орозбак көчөсү 25.

Диссертациялык иш 2019-жылдын 29-ноябрында саат 12.00. дө. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө институтунун, К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдындагы философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык), маданият таануу жана искусство таануу боюнча кандидаттык диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 09.19.591. Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасында (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а.), андан тышкары К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин илимий китепканасында (Бишкек шаары Тынчтык пр. 27) жана Диссертациялык кеңештин сайтында таанышууга болот www.fil.kg. Онлайн коргоонун паролю: 256-059-5631

Автореферат 2019-жылдын 28-октябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, философия илимдеринин кандидаты

Асанов Ж.К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө ишинин актуалдуулугу. Кылымдар тогошуп турган доордо, дүйнө тааным парадигмалары алмашып, азыркы гуманитардык илим адамзаттын жашоосунун нукура маани - маңыз, түпкү негиздерине кайрылып келүү маселесине барган сайын көбүрөөк көңүл бурууда. Адамдын мүмкүнчүлүгү чексиз деп таап, ал эми табийгатты пайда табуунун объектиси катары караган иллюзияга негизделген техногендик цивилизация адамдын жаратылыштан, инсандын инсандан мурда болуп көрбөгөндөй алысташына алып келди. Батыш философиясында мындай жатыркоо, чоочундук феноменинин себеби болуп, адамдын жашоодогу негизги ориентация-багыттарын, турмуштун нукура өз маңызын жоготуусу менен коштолгон жеке адамдын тагдырына түз тиешеси бар «өмүр», «өлүм» феноменин бир жактуу каралышы белгиленүүдө. Жаңы доордогу европалык философтор үчүн «өлүм» темасы көмүскөдө калып, терен мааниси ачылбаган, же аны экзистенциалык өңүттө карап келишкен. Мындай жагдай жана жалпы эле жашоону бир жактуу рационалдаштыруу, десакрализациялоо процесстери «өмүр» жана «өлүм» бинардуу түшүнүгүнүн өкүм сүрүшүнө, ошону менен бирге «өлүмдүн» коомдук жашоону калыптандыруудагы таасири жоктой кылып көрсөтүүгө, акыры жаңы доордогу европалык маданиятта тоталдык нигилизм көрүнүшүнүн пайда болушуна алып келген негизги себептердин бири болуп саналат.

Адамзат жашоосунда «өмүр» жана «өлүм» маселеси өзүнүн онтологиялык, экзистенциалдык таанымында жана коомдук - маданий, саясий көз караштарында ар дайым орун алып келген адамзаттын руханий маданиятындагы түбөлүктүү тема. Ага даанышман, ойчул, пайгамбар, атактуу окумуштуу, жазуучулардын калтырган мурастары күбө. Өз жашоосу, өмүрү жана ичер суусу түгөнүп, күнү бүткөндө эмне болоорун ойлобогон адам жок. Азыркы кездеги гуманитардык илимдерде «өмүр» жана «өлүм» феноменин адамдын жашоо дүйнөсүнүн бардык сфераларына тиешеси бар жана инсандын жан дүйнөсүндөгү анын онтологиялык, экзистенциалдык өзгөчөлүктөрүнүн, маанисинин коомдук маданиятка, турмушка тийгизген таасири зор деген көз караш бекемделүүдө. Ошондой эле түз жана кыйыр түрдө аталган феномен адамдын жашоо-турмушундагы көптөгөн параметрлерин аныктап турат. Ошону менен бирге эле коомдук - маданий феномендер, коомдук институттардын структуралары жана функциялары «өмүр» менен «өлүмдүн» кубулуштарына болгон катнашы жана алардын ортосундагы мамилелердин формасынын таасири менен моделдештирилет.

Азыркы доордо ушундай түбөлүктүү феномендерди, дөөлөттөрдү кайра карап чыгып, аларга адамзаттын өнүгүү жолунун стратегиясына, тактикасына байланыштыруу менен жана азыркы коомдук, инсандык турмуштагы руханий-экзистенциалдык шартты эске алып, ага комплекстүү түрдө баа берүү маселеси курч коюлууда. Ошондуктан «өмүр» жана «өлүм»

философиясын биздин темада коюлган нукта изилдөөнүн абдан зор мааниси бар. Кыргыз руханий маданиятын көтөрүү «Манаска», фольклордук мураска, жалпы эле руханий маданиятка жана рухий мурастагы философиялык маселелерди терең анализдеп, илимий-философиялык негизде ачып берүүгө байланыштуу экендиги баарыбызга маалым. Ошондой эле «Манастагы» «өмүр», «өлүм» философиясына байланыштуу аталган теманы философиялык тарыхый негизде изилдөө байыртадан сакталып келген руханий тажрыйбаны жаңылантуу процессин жандантууга өбөлгө түзбөсө да, маселени козгоого коммуникациялык шарт түзөөрү анык.

Батышта, мурда жаңы доордогу европалык коомдо, «өмүр» жана «өлүм» бинардык оппозициясы бир жактуу каралып, «өмүр» темасы четке сүрүлүп, көмүскө орунда келсе, азыркы учурдагы постмодерн өкүлдөрү ушул эки бинардык оппозицияга бирдей баа берип, ал гана эмес, алар тарабынан «өлүм» темасына жашоодогу башкы мааниге ээ боло турган функция катары кароо аркеттери да көрүлүүдө. «Өмүр» жана «өлүм» феномени адамдын жашоо дүйнөсүндөгү бардык сфераларда онтологиялык, экзистенциалдык жана социо - маданияттык мааниде катышы, таасири бар деген көз караш бекемделүүдө. «Өмүр» жана «өлүм» проблемасы бүгүнкү күнү жалпы адамзаттык деңгээлге көтөрүлүп, өтө актуалдуу философиялык маселеге айланууда. Ушул маселени адамзаттын нукура руханий тажрыйбасына таянып чечүүдө этностук маданияттын руханий мурастары, анын ичинен, айрыкча «Манасты» изилдөөнүн мааниси жогору. Мындай шартта руханий мурастарды, тажрыйбаны жогоруда коюлган нукта философиялык анализге алуу жана «Манас» феномениндеги «өмүр» жана «өлүм» философиясына байланыштуу аталган теманы философиялык тарыхый негизде изилдөө сунуш кылынып жаткан диссертациялык иштин актуалдуулугун аныктап турат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, илимий мекемелер өткөргөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык иштин темасы Кыргыз Республикасында маданиятты, илимди өнүктүрүүгө байланыштуу кабыл алынган мыйзам, концепциялардын талабына туура келет жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий изилдөө иштеринин курамына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги **максаты** «Манас» эпопеясындагы «өмүр» жана «өлүм» проблемаларына байланыштуу феномендерди, түшүнүктөрдү, принцип, идеяларды жана андагы бул маселелердин чечилишин философиялык талдоого алып, маани-маңызын анализдөө.

Коюлган максатка ылайык төмөндөгү **милдеттер** белгиленди:

- «өмүр» жана «өлүм» проблемасына тарыхый - философиялык негизде талдоо жүргүзүү жана «Манас» эпосундагы аталган маселенин коюлушун изилдөө;

- «Манастагы» «өмүр» жана «өлүм» түшүнүктөрүн бинардык категориялар катары изилдөө жана андагы философиялык идеялардын, принциптердин каралышын, чечмеленишин жана каармандардын тагдырына байланышкан алардын руханий өсүү жолундагы идеялардын ролун изилдеп, маанисин ачуу;

- «өмүр» жана «өлүм» философиялык маселесинин «Манаска» тиешелүү өзгөчөлүктөрүн, этикалык негиздерин анализдеп, алардын азыркы доордогу жана турмуштагы маанилүүлүгүн ачып көрсөтүү;

- дүйнөлүк эпикалык чыгармалардагы өлүмдүн түрлөрүн бөлүп кароо (классификациялоо), анын кыргыз эпикалык маданиятындагы өзгөчөлүктөрүн белгилөө;

- эпосунун бөлүктөрүнө таандык циклдик айрымачылыктарды белгилөө менен бирге темадагы негизги эки карама - каршы тарапта турган түшүнүктөрдү бириктирип негизин табуу мүмкүнчүлүктөрүн карап чыгуу.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. «Манас» эпосундагы «өмүр» жана «өлүм» проблемасына байланышкан философиялык катмар, руханий экзистенциалдык мурас изилдөөнүн объектиси болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп, «Манас» эпосундагы «өмүр» жана «өлүм» тууралуу идеялар, көз караштар, андагы философиялык денгээлде козголгон «өмүр» жана «өлүм» маселелери талдоого алынат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теоретикалык мааниси. Изилдөөнүн илимий жаңылыктары катары төмөнкүлөрдү кароого болот:

- «өмүр» жана «өлүм» феноменинин маани-маңызы тарыхый-философиялык өнүгүү иликтенип, Манастагы «өмүр» жана «өлүм» маселесине философиялык маани берилип, анын коомдук маданиятка, этностун руханий жашоо - турмушуна тийгизген таасири негизделип, алгач ирет илимий талдоого алынды;

- баштапкы адабияттарды, «Манастын» ачыкка чыгарылып жаткан варианттарын изилдөөнүн негизинде, мурда философиялык илим жактан көңүл бөлүнбөй келген «Манастагы» каармандардын «өмүр жана өлүм» боюнча философиялык көз караштары, идеялык позициялары, жашоосунун маани-маңыздары, өзөктүү окуялардын чордонунда турган акылман ойлору концептуалдык негизде каралып, ачып көрсөтүлдү;

- «Манастын» классикалык варианттарын жана темага байланыштуу философиялык адабияттарды анализ кылуунун негизинде «өмүр», «өлүм» категорияларынын мааниси салыштырууга алынып, алардын «Манаска» жана жалпы эле кыргыз маданиятына тиешелүү өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп, аталган категориялардын философиялык адабияттарда каралган адамзаттык, ар улуттардын маданияттарына таандык жалпылыктары белгиленди;

- дүйнөлүк эпикалык чыгармалардагы өлүмдүн түрлөрү төрткө бөлүнүп каралып, кыргыз эпикалык маданиятындагы «кайып болуп кетүү» феноменинин «Манас» эпосундагыдай көрүнүшү башка дүйнөлүк чыгармаларда кезикпей тургандыгы аныкталды;

- эпосунун бардык циклдик бөлүктөрүнө (Манас, Семетей, Сейтек ж.б.) таандык касиет катары алардагы баатырлардын да, элдин да «мен» (ego) деген сезиминин (дымагынын) көп бөлүгүнүн жашоо, күрөш процессинде жоготулушу менен мүнөздөлдү. Эпосундагы бардык каармандар үчүн өлүм башка келгенде өмүрдүн баасы, нукура жашоонун баасы, чындыгы сезиле турган учур болоору белгиленди. Ушундай шарттарда эки карама - каршы түшүнүктөрдүн негизин сезип, алардын алкагынан чыгуу гана ички конфликт, рефлексиядан чыгарып, бийике алып бараары алгач ирет философиялык маселе катары көтөрүлүп, талданды.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери: Изилдөө ишинин теориялык жана методологиялык борборунда тарыхый жана логикалык принциптерди бириктирүүнү талаптанган диалектикалык методология болду. Философиялык, тарыхый, логикалык даанышмандыктын үлгүсү болгон классиктердин эмгектери пайдаланылды. Ошондой эле, «Манастагы» «өмүр» жана «өлүм» проблемаларын изилдөөдө теориялык-методологиялык негиз катары кыргыз философторунун философиянын тарыхы, этика, эстетика, коомдук философия ж.б. боюнча жана аталган темага кайрылган чет элдик философ изилдөөчүлөрдүн эмгектери изилдөө ишинде колдонулду. Изилдөө иштеринде башкы багыттоочу методдор катары системалуу иш алып баруу, салыштырма ретроспективалык анализ, компаративистика, философиялык анализ жана синтез, баштапкы булактарды жана адабияттарды герменевтикалык анализге алуу жана башка методдор колдонулду.

Изилдөөнүн илимий-практикалык мааниси. Философиялык көз караштан «Манас» эпосундагы «өмүр», «өлүм» проблемаларынын талдоого алынышы жана баштапкы булактардын негизинде даярдалган бул ишти илимий жана окуу-методологиялык максаттарда пайдаланууга болот. Анын жыйынтыктарын философия, маданият таануу, этнология багытында атайын курстарды жана окуу бөлүмдөрүн иштеп чыгууда колдонсо болот. Ошондой эле жалпы адамзаттык маданияттын баалуулуктарын этностук маданияттын үлгүсүндө жаш муундарга жеткирүүдө, аларды мекенчилдикке, гумандуулукка тарбиялап, этика, эстетика жүрүм-турум маселелерин үйрөтүүдө таасири бар. «Манас» эпосунун изилдөөчүлөргө сунушталган ишти материал катары жана атайын курстарды иштеп чыгууда колдонууга мүмкүн.

Коргоого сунушталган диссертациянын негизги жоболору:

- философиянын тарыхында философ окумуштуулар, ойчулдар, жазуучулар, коомдук ишмерлер «өмүр», «өлүм» проблемаларына бардык доордо кайрылып, изилдеп келишкен. Бирок, бул проблеманын терең

сырлары так ачылып, бир бүтүмдүү аныктама берилген эмес. Доор алмашылып, улам жаңы идеялар кошулуп, «өмүр», «өлүм» проблемасы, жашоо мааниси тууралуу ойчулдар мифологиялык, диний жана философиялык түшүндүрмөлөрүн билдиришкен. Азыркы учурда, заманга жараша «өлүм» сырларына, анын «өмүр» проблемасы менен тыгыз байланышта экендигине өзгөчө көңүл бөлүнүүдө. Натыйжада илимдин ар башка тармактарында «өмүр» жана «өлүм» илимий негизде каралып, талкууланып, абдан актуалдуу маселе катары көңүл бурулууда.

- философиянын тарыхындагы туруктуу сюжет катары эсептелген «өмүр», «өлүм» проблемасынын «Манас» эпосундагы каралган философиясында буддизм, даосизм, конфуцианство, ислам сыяктуу диний багыттарга таандык, ошондой эле маселенин европалык философиядагы тарыхый типологиялык коюлуштарына таандык жакындыктар, жалпылыктар менен катар кескин айырмачылыктар да камтылган.

- «Манастагы» «өлүмгө» болгон мамиле «өмүр» менен тыгыз байланышкан. «Өлүм» алдында да, «өмүр», сыноосунда да бирге ынтымакта болуу, адамкерчиликти, эркиндикти, достукту, калыстыкты «өмүр», «өлүм» феноменинен бийик коюу, «Манастагы» каармандар үчүн негизги идея, бекем карманган позициялардан болуп саналат. «Өмүр» менен «өлүм» жуп категориялар, бир жашоонун эки башка көрүнүшү.

- «өмүр», «өлүм» тууралуу концептуалдык асыл ойлор, принциптер, алардын өзгөчө поэтикалык формада сакталып, ырдалып келиши, азыркы заманда жаңыланган мааниге ээ болууда. Ошондуктан, изилдөөнүн булактары катары фольклордук мурастар, «Манас» жана манасчылардын феноменинин классикалык философиялык адабияттардын негизиндеги теориялык-методологиялык базада изилдөөгө илимий материал болгондугу менен «өмүр», «өлүм» философиясынын диссертацияда каралган жыйынтыктары айрымаланып турат.

- адамдын жашоосундагы эгоистик кызыкчылыктан эркиндикти, адамкерчиликти жогору койгон «Манас» эпопеясындагы «өмүр», «өлүм» философиясы, ушул нукта иштеген философ окумуштууларга азыркы ааламдашуу заманында философиялык ой жүгүртүүнүн реалдуу онтологиялык негиздерин табышын камсыз кылууга, өзгөчө, жаштарга туура тарбия берип, аларды этика, эстетика маселелерин ылгап түшүнүп, туура багытта болушуна, адамкерчиликте тарбиялоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары IV эл аралык илимий - тажрыйбалык конференциянын» материалдарына (Бишкек–2017), «Манас» эпосу жана кыргыз элинин дүйнө таанымы» (Бишкек 2017) аттуу жана башка илимий иш-чараларда чагылдырылган. Изилдөөнүн илимий жыйынтыктары И.Арабаев атындагы КМУнун студенттерине окулган лекцияларда, атайын курстарда апробацияланган. Изилдөө ишинин негизги жыйынтыктарына карата

жазылган ондогон макалалар Кыргызстанда жана чет мамлекеттерде атайын илимий журналдарда жана жыйнактарда жарык көргөн.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Илимий изилдөөдө «Манас» эпоепесындагы «өмүр», «өлүм» бинардык категорияларына, феноменине тарыхый философиялык маселе катары жаңы талдоо жүргүзүлүп, философиялык илимде аталган маселеге байланыштуу маалыматтар, маселелер анализденип, андагы «өмүр», «өлүмгө» байланыштуу идеялардын, ой-пикир, көз караштардын маңызы илимий чечмеленип, философиялык маанилери ачылды.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, беш параграфты камтыган эки баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, максаты, милдеттери, объектиси менен предмети аныкталып, илимий иштин жаңылыгы ачып көрсөтүлүп, коргоого алып чыгуучу жоболор, иштин теориялык, практикалык мааниси аныкталып, изилдөөнүн жыйынтыгынын апробацияланышы, илимий иштин түзүлүшү жана көлөмү келтирилген.

Биринчи бап **«Өмүр жана өлүм проблемаларын изилдөөнүн теориялык – методологиялык негизи»** - деп аталып, «өмүр» жана «өлүм» жөнүндөгү маселе боюнча чет элдик, кыргызстандык философтордун, окумуштуулардын жазган илимий адабиятына тарыхый ретроспективалык мазмунда теоретикалык талдоо жүргүзүлдү, алардын эмгектеринде каралган, коюлган маселени изилдөөнүн негизги ыкмалары менен методологиясы бөлүнүп көрсөтүлдү; даанышман акын-жазуучулардын, ойчулдардын акылман ойлору, элдик насааттары философиялык анализге алынды, аталган түшүнүктөргө экспликация берилип, структурасы менен функциялары, ошондой эле «өлүм» феноменинин мифопоэтикалык ченеми каралды.

«Өмүр», «өлүм» түшүнүгүнүн философиялык экспликациясы» аттуу биринчи параграфында «өмүр», «өлүм» маселеси философиялык түптүү эмгектерде жана диний агымдардагы эң орчундуу фундаменталдык проблема катары каралат. Эң алдыңкы окумуштуулардын, философтордун, акын-жазуучулардын көңүлүндө болуп, дүйнөлүк адамзат тарыхындагы бул эки проблемага - өмүр жана өлүм деген эмне?, - деген табышмактуу суроого туура жооп берүү, болмуш сырын түшүнүү аракеттери ар дайым көтөрүлүп келген. «Өмүрдүн» жашоодогу мааниси, анын «өлүм» менен тыгыз байланышы, анын чечилбеген сырдуулугу бардык замандын ойчулдарын түйшөлткөн маселе катары каралып, аны мифологиялык, диний жана философиялык аспектиде түшүндүрмөлөрү келтирилген. «Өмүргө», «өлүм» проблемасына байланыштуу көптөгөн суроолор доор алмашкан

сайын адам инсан катары калыптанганы, адам өзүнө көңүл буруп, бул маселе менен ойлорунда өмүр бою алек болуп келе жатканы айтылат.

Философиянын тарыхында жана социалдык ойлорунда «өмүр», «өлүм» проблемаларына бир бүтүмдүү аныктама айтылган эмес. Ар бир доор алмашкан сайын аларга улам жаңы идеялар кошулуп турган.

Көпчүлүк элде «өмүр» тууралуу ар кандай оң да, терс да маанидеги пикирлер айтылып келген. Мисалы: Веда, Сократ, Платон, Лабрюйер, Паскаль, Будда, Шопенгауэр, Сенека, Марк Аврелий, Иоан Дамаскин, Петрарка, Шекспир, Кьеркегор, Ницшеде ж.б. өмүрдү кандайдыр бир азаптозок, кыйналууга толгон убаракерчилик, түбү жок караңгы, түтүн, түш көрүү ж.б. деген пикирде бүткүл материалдуу дүйнө жандын азап чегишине, убаракерчилигине жык толгон деген жыйынтыкты айтып келишкен.

XIX, XX кылымдарда адамдын өмүрүнө кызыгуу жаралып, аны адамдар өздөрүнүн чыгармаларында чагылдырышкан. Мисалы, философияда: В.Соловьев, Чернышевский, С.Франк, С.Булгакова, ал эми экзистенциализм боюнча Н.Бердяева, Л.Шестова, ж.б. жазуучулукта: Л.Толстой, Ф. Достоевский, В.Соловьев өндүү ойчулдар өздөрүнүн эмгектеринде «өмүр», «өлүм» жөнүндө жазып, адамдын жашоо маанисин чыгармачылыкта көрсөтүшкөн.

XX кылымдагы философиялык көз караштардын ичинде «өмүр» жана «өлүм» маселеси өзгөчө мааниге ээ болду. «Өлүм» маселесин айрыкча фрейдизм, неофрейдизм жана экзистенциализм сыяктуу философиялык агымдардын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы кыскача каралган. Психоанализ багытында иштешкен Зигмунд Фрейд менен Карл Юнг адамдын жан дүйнөсүндөгү көйгөйлөрдү изилдөөдө «өмүр», «өлүм» маселесин философиялык деңгээлде карап чыкканга жетишкен. Зигмунд Фрейд адамдын умтулуусунда эки негизги көрүнүш бар деген жыйынтыкка келген. Анын биринчиси - сезимдер менен коштолгон өмүр, жашоого умтулуу; экинчиси - өмүрдү жок кылуу максатын көздөгөн өлүм инстинкти. Сезимдик энергия менен ширелген өлүм инстинкти адамдын өзүнө же анын сыртындагы объектиге каршы багытталышы мүмкүн. Бул маселе боюнча К.Юнгдун «өмүр», «өлүм» тууралуу концепциясы жалпыланып, диссертацияда анын танатос проблемасын архетип теориясынын призмасы аркылуу анализге алганы жана бул маселени абдан терең караган окумуштуулардын бири экендиги белгиленет.[Юнг К. Г. О жизни после смерти: тайна смерти [Текст]/ К.Г. Юнг. – М.: Рипол, 1995. -512с].

Терең философиялык ойлору менен белгилүү болгон кыргыздын ойчулдары: Калыгул, Жеңижок, Асан кайгы, Арстанбек, Токтогулдардын «өмүр», «өлүм» тууралуу насааттары, санат-термелери анализге алынып, жыйнакталды.

«Манас» эпосеясы – жер үстүндө жашаган адамзаттын өмүрүн өлүм коштоп тураарын, ошондуктан өмүрдүн барк-баасын, мезгилин, жашоо

этикасын, субъектин социалдык турмуштагы туура жашоо образын, ордун билдирген гениалдуу чыгарма катары диссертацияда каралат.

Жер жүзүндө, галлактикада, ааламда түбөлүккү эч нерсе жок. Ар кандай жансыз жана жандуу материянын улуу абсолюттук мыйзамы жаралат, өсөт, өлөт. Ал эми эч нерсе жок болбойт, өлгөндөн кийин башка нерсеге айланып кетет деген философиялык ой-жүгүртүүлөр бар. Мында, баардык нерсе пайда болот, кайра кыйрап, ордуна башка нерсе келет деген түшүнүк бар.

«Бүгүн бар да эртең жок, ушундай экен дүйнө бок!» деген, түбөлүк эч нерсе жок дегендин Манаста айтылган улуу философиялык универсалдуу мыйзамды кыргыз Манасында айткан. Бул абсолюттук мыйзам ченем. Демек, ааламдын жандуу, жансыз дүйнөнүн жашашынын, пайда болуп, өсүп-өнүп, өлүп, анан кайрадан дагы пайда болуп миллиондогон жылдардан кийин кайрадан өсүп, өлөт... мына ушул процесс - түбөлүк экенин, жалпы өсүүнүн диалектикасынын баардык нерселерде экенин эпопеябызда да айтылган. «Бүгүн бар да эртең жок...» дегендин Жер бетиндеги жашоону, анын ичинде адам өмүрү жөнүндө сөз кылып, «өмүр», «өлүм» проблемасы, алардын ортосундагы түбөлүк күрөш, «Манас» эпопеясындагы окуяларда, улуу каармандардын образдарында анализдеп берилип, акылман сөздөрүнүн философиялык терең ойлорунда айтылды.

Аалам дайым башталып, кайра кыйрап жок болуп турган мыйзам ченемдүүлүктөрү «Манас» эпопеясынын «Кириш сөзүндө» минтип айтылган: «тоо бузулуп, сай болду, сай козголуп, тоо болду...» Мында да түбөлүк эч нерсе жок деген диалектикалык мыйзам айтылууда. Байыркы грек философу Гераклит айткандай: «Ааламда баары тынымсыз жаралып жана кыйрап турат» [Платон. Кратил // Собрание сочинений в четырёх томах [Текст] / Платон Кратил. - М: АН СССР Институт философии. Мысль, 1990. - Т. 1. - С. 636.].

«Манас» эпопеясында Жердин өзүнүн алмашуу процессине туш болуп турушу, мезгилдин ичинде жер бетиндеги жок болуп кайра жаралып турган тынымсыз кыймылдагы диалектикалык өзгөрүүсү катарында маани берилет. Бул процесстин өзү түбөлүк экенин дүйнөнүн улуу ойчулдары да, аны кыргыз акылмандары да айтып, улуу эпоско киргизип, аны менен урпактарын тарбиялап, өстүрүп келген. Ошондой эле, «Манас» эпопеясында: «аты калып, өзү жок...», деген, жалпы адамзатка тиешелүү «өмүр» жана «өлүм» жөнүндө гениалдуу философиялык ойлор айтылган.

Жеке адамдын түбөлүктүү өмүрү жок экенин эпопеяда: «ноктоолуу башта бир өлүм!», «аманат жанга бир өлүм!», «өңгө төгүн, өлүм ак!» деп айтылган макалынан жыйынтык чыгарууга болот.

Байыркы доордон бери карай дүйнөдөгү белгилүү философтордун, акын-жазуучулардын, ойчулдардын ушул убакка чейин «өмүр» тууралуу баалуу жыйынтыктарын айтып келишкен. Бири «өмүрдү» - адамга берилген ырахаттуу жашоо, дүйнөнүн адамга берилген кызыгын көрүү, бактылуулук

катары билдирсе, экинчилери өмүр түгөнбөгөн түбү жок түйшүк, жандын азап чегеши катары көрсөтүшкөн. Ошол эле учурда өмүрдүн акыры өлүм, ошондуктан бул жашоодо жакшы жашап өтүүнү эскертип, жүрүш-туруш эрежелерин айтып, кийинки муундарга сабак кылып калтырып турушкан.

Ааламдын, дүйнөнүн өзгөрүп турушу менен Жердеги жашаган адамзатынын да жашоосу кайталанып турат. Бул дүйнөгө адам келет, жашоосун улайт, кайра убагы келгенде бу дүйнөнү таштап, кайтпас сапарга кетет. Ордуна баласы келип, ал адамдын ордун толуктайт. Демек, «өлүм» жолу да кайталанып турат. А бирок, башка адамдын келиши менен жаңыча жашоо башталат. Кылым карыткан кыргыздын байыркы турмушунан кабар берген «Манас» эпосеясында болсо, мына ушул аалам диалектикасы, тынымсыз кыймылдуу процесстер, кайталанып турганын ачык көрсөтүп, карама-каршылыктуу, жуп категориялардын, анын таасири менен адамдын жашоо жолун, күрөшүн чагылдырат.

«Өлүм» феноменинин мифопоэтикалык ченеми» деп аталган экинчи параграфында «өлүм» проблемасы дүйнөдөгү көрүнүктүү окумуштуулардын, философтордун, жазуучулардын көңүлүнүн чордонунда болуп, анын сырларын ачууга аракет кылып келишкени баяндалат. Ушул убакка чейин «өлүм» сырларына бир бүтүмдүү аныктама айтылган эмес. «Өлүм» сыры - чечилгис феномен катары философтор ар бир доордо мифологиялык, диндик, философиялык реалдуу көз карашта ар кандай жыйынтыктарды чыгарышкан. «Өлүмгө» байланыштуу көптөгөн суроолорго жооп издеген боюнча эмгектер каралып, анализге алынган.

Адамдын «өлүмү» - философиялык теориялардын биринде жамандык катары көрүнгөн жана ал адамдын «өмүрүн» алган трагедия катары кабыл алышкан. Бул теория боюнча, «өлүм» дайым ырайымсыз, ал адамды чырмап турат дегенге ынанышкан. Мында, адамдар өлүмдөн коркконун айтышса, ал эми байыркы маданиятта (Египетте, Вавилондо, Индияда, Кытайда, Грецияда) «өлүм» жеке трагедия катары каралган эмес. Кээ бир философиялык окууларда «өлүм» коркунучун жокко чыгарууга аракет кылышкан.

Байыркы грек философу Сократ, Платон, Аристотель адамды өлүм алдындагы коркунучтан алыстатып, аны жакшы нерсе катары, рухтун өлбөстүгү тууралуу айтышса, Цицерон болсо, өлгөндөн кийин адам тигил дүйнөдө жашайт, алар өлбөйт дегенди божомолдогон. Эпикур менен Лукреций болсо, жан дене менен бирге жоголот, өлөт деп түшүндүрүүгө аракет кылышкан. Ал эми ислам, христиан, иудаизм жана башка диндер өлгөндөн кийин тигил дүйнө бар, ал жакта жакшы жашоо үчүн, бул дүйнөдө жамандык кылбай, туура жүрүү керектигин, этиканы үйрөтүшкөн. «Өлүм», «өмүр» сыяктуу өлгөн адамга бакыт тартуулаган, азап чегүүдөн куткарган деп, өлүмдү жакшы нерсе катары кабыл алууну окутушкан, ошондой эле ынандырышкан.

Сократтын, ж.б философтордун айтымына караганда адамдар өлүмдү кандайдыр коркунучтуу нерсе катары элестетип алышып, кайра алардан коркушат, эгерде өлүм коркунучу болбосо адамдар түбөлүк жашоону ойлобос эле деп айтышкандай, адамдар өлүм коркунучун жокко чыгаруу үчүн жана түбөлүк жашоо болсо деген үмүт менен ар кандай фантастикалуу окуяларды, жомокторду ойлоп чыгарышкан деген бүтүмгө келишет окумуштуулар.

Кайра жаралуу доорунда «өмүр», «өлүм» философиясы Дантенин атактуу «Божественная комедия» чыгармасында айтылат. Анда: өлүктөрдүн дүйнөсү түбөлүк караңгылык каптаган, суук, ызгаар толгон дүйнө экенин баяндайт. ([Данте, Алигьери. Божественная комедия [Текст]: пер.с.итал. худож. лит. / Данте Алигьери. – М.: Просвещение, 1974.- 325с].

Кийинки учурдагы батыш философиясында бул маселе ар тараптан анализге алууга дуушар болгон. Мисалы, Фромм үчүн анализге алуучу объект болуп, биологиялык түшүнүктөгү инстинкт эмес, бири-бирине карама-каршы эки башталыш: жогорку жана өтө терең деңгээлде жашоо менен байланышкан «өмүр» жана ага карама-каршы турган «өлүм» багыты саналат. Ар бир адамдын психикасында ушул эки башталыш тең бар. Бирок, бир адам анын бирине жакын болсо, экинчи адам анын экинчисине жакын жолдо жашайт. Фромм үчүн жашоого жана жок кылууга болгон умтулуу тескери пропорциялуу мүнөзгө ээ. Фроммдун пикири боюнча, биздин доор өлүмдү таанып-билүүнү жашоонун бирден бир негизги стимулуна айланткандын ордуна, тескерисинче өлүмдү таанып-билүүнү басып, жок кылууга умтулушат.

Фрейд боюнча, «өлүм» этикалык эрежелердин жаралышына себеп болсо, Фром үчүн өлүм жашоонун негизги стимулу болуп саналат. Ал эми, Карл Юнг үчүн «өлүм» - жанды эркиндикке чыгаруучу жана өз алдынчалыкка ээ кылуучу феномен. Психоанализ, экзистенциализм сыяктуу философиялык агымдар «өмүр», «өлүм» маселесин азыркы замандагы шарттарга ылайык кайра интерпретациялап, философиялык маанисин ачып берүүгө аракет кылышкан. Алардын философиялык деңгээлде козгогон «өмүр», «өлүм» маселеси философиялык илимдеги жаңы этап катары кабыл алынган жана батыштагы коомдук ой-пикирге зор таасирин тийгизген. [Сабиров В.Ш.Этический анализ: проблемы жизни и смерти [Текст] / В.Ш.Сабиров. –М.: Знание, 1987. - 64с].

Дүйнөлүк атакка ээ болгон фольклордук чыгармаларда «өлүм» жөнүндө көп айтылат. Байыркы Греция мифологиясында Олимпте өлбөс кудайлар адамдарды жаратып, аларга жыргал жашоо куруп, өлгөндө уктаган сыяктуу кыйналбай өлгөн өлүм берет, бирок алар бара-бара баш ийбей баратканда Зевс кудайы каарын төгүп адамдарды жердин түбүнө түшүрүп жиберип жазалайт деп айтылат. Ошондой эле, байыркы шумер элинин жомогунда болсо, өлүктөр дүйнөсүнө, «кайра кайтпаган өлкөгө туш болгон Инанна кудайы да керек болсо өлүмдөн коркот» деп, өлүмдүн

күчтүүлүгүн, аны эч ким жеңе албаган, дайым келе турган нерсе экенин өз ойлорунда билдиришкен.

Ал эми Байыркы Египеттик элдин фантастикалуу чыгарылган жомокторунан мисалга алсак, «Өлүмгө байланган ханзада» аттуу жомогунда көпкө туяксыз жүргөн Фараондун уулу төрөлөөр менен анын тагдыры, анын ажалы эмнеде экени алдын ала айтылат. Түбөлүк жашоо эңсеген «Гилгамеш» эпосунда өлбөстүктү издеп кудайларга барган Гилгамеш баатыр жашартуучу гүлдү (өлбөстүктү) алып келе жатып жылаанга алдырып жиберет. Мында, өлбөстүк жок, түбөлүк жашоо мүмкүн эместиги айтат. Байыркы инди элинин эпосу «Махабхаратада» болсо өлүм башкача берилет, мында баатыр Юдхиштхиранын өмүрү бүтүп, жер түбүнө эмес, жогору жактагы кудайлар дүйнөсүнө өтүп кетет. «Илиада», «Одиссейде», «Шах-Намеде» өмүрдү дайым өлүм коштоп жүргөнү, «Коркут атада, «Маадай Карада, «Куттуу билимде» ж.б. өлүмдүн күчтүүлүгү айтылып, Омар Хайямдын рубаилеринде акыры келе турган өлүм, ошондуктан бул жашоодо жыргап жашоону сунуштайт ж.б. Иште, дүйнөлүк мифологиядагы өлүм тууралуу мисалдар каралды.

«Өлүмдү» кыргыз фольклорунда кандайдыр бир образ катары беришип, андан ошол образ аркылуу «өмүр» үчүн күрөштү чагылдырышкан. Мисалы, байыркы деп табылган «Эр Төштүк» эпосунда Төштүктүн жаны өгөөдө болгондуктан, өзүнүн жанын өзү кубалап жер түбүнө түшүп, күчтүү дөөлөр менен кармашат. Төштүк өмүр үчүн өлүм менен күрөшүп келген баатыр.

Кылымдан кылымга айтылган кыргыздын тарыхын чагылдырган улуу «Манас» эпопеясында болсо, байыркы ишенимде «Манас» төрөлгөндө ок өтпөс, найза, кылыч кеспес болсун деп, мүрөктүн суусуна Чыйырды киринет. Мүрөктүн суусу далысындагы бармак басым жерге тийбей калат. Кийин ошол суу тийбей калган жерин Коңурбай билчү экен, ошол жерин мээлеп сайып жарадар кылат деп баяндайт. Бул жерде анын өлбөс эмес, адам катары ага өлүм жолугаарын айткан. Ошондой эле, баатырдын башка эпостордо да «Илиада» эпосунда Ахилес төрөлгөндө анын согончогуна кармап туруп жердин түбүндөгү сууга салганда анын согончогу кургак калат. Согончогунун кургак калган жери баатырдын кийин өлө турган жери экенин баяндаган. «Махабхаратада» болсо Кришнанын өлө турган жери, анын таманында болоору айтылат.

Эпикалык чыгармаларда, мифтерде диний ишенимде баатырлар өз жанын өзү кубалап, жер түбүнө түшүп кетиши, кудайлардан өлбөстүктү суроосу, кудайлардын дүйнөсүнө өтүп кетүүсү, узак жашагандар, өлүктөр дүйнөсүнө өтүү жөнүндөгү ишенимдер, аны менен адамдардын өз өмүрлөрү, элдин өмүрү үчүн болгон күрөшүн чагылдырышкан. Өмүрдүн акыры өлүм экенин жарыя кылышканы айтылат. Байыркы доорлордогу түшүнүк боюнча «өлүм» эч кимди аябаган ырайымсыз, караңгы, суук нерсе катары сүрөттөп же ажалды образ кылып көрсөтүп, ошол образ менен

болгон баатырлардын күрөшүн чагылдырышкан. Ошол эле учурда, өлүмдү азап-тозоктон куткарган, тигил дүйнөдө жаны жашайт деп түшүндүргөн окуулар да болгон, мифологиялык, диндик аспектиде адамдар өлбөстүктү издеген. Баатырлар керемет төрөлөт, улуу эрдиктерди жасайт, үйлөнүп тукум улайт, акырында адам катары өлөт. Эпикалык чыгармаларда өлүмдүн мифозпикалык ченеми ушунда.

Экинчи бап **«Манас» эпопеясындагы «өмүр», «өлүм» антиномиясы** - деп аталып, үч параграфтан турат. Анда, каралып жаткан проблеманы «Манас» эпопеясынын негизинде философиялык анализге алып, эпопеяда адамдын жаралгандан кыямат кайымга чейинки жашоосу, төрөлүүсү, жашоо үчүн күрөшү жөнүндөгү философиялык ойлору, мекенчилдик, гуманистик идеялар терең чагылдырылган. Эпикалык каармандын жашоосундагы «өмүр» менен «өлүмдүн» тынымсыз күрөшү сүрөттөлгөн.

«Манастагы» өмүрдүн болмуштук өзгөчөлүктөрү» аттуу биринчи параграфында «Манас» эпопеясындагы өмүрдүн болмуштук өзгөчөлүктөрү каралып, маселе негизинен үч критерий аркылуу анализденди:

1. *«өмүр – күрөш»*: Ороз хандын өлүшү. Алоокенин кыргыздарды чабышы. Кыргыздардын чачылышы. Жакып баштаган топтун (кырк үйлүү кыргыздын) Алтайга айдалышы, өзүн-өзү аман сактап калуу үчүн күрөшү.

2. *«өмүр»* – бул тукум улоо: Бай Жакыптын 50 жашка келиши, баласы жогун айтып ыйлаганы. Кемпири экөөнүн мазарга барышы. Түшүндө аян берилиши (түштүн мааниси). Бай Жакыптын балалуу болушу. Тукум- жашоонун уланышын көрсөткөн фактор.

3. *«өмүр» – улуу максаттарга жетүүгө, артынан из калтырууга умтулуу*: Манастын Кыргыз элин сактап калуу миссиясы менен төрөлгөнүн 40 чилтен аркылуу билиши. Мамлекет түзүүгө умтулушу. Хан болуп шайланышы. Акбалтанын кеңеши менен Кошойго жолугуп келиши. Ордону түпкү Ата журтка карай – Ала Тоого көчүрүшү. Алтай кыргыздары менен Ала тоо кыргыздарын бириктириши. Ата Журтту ээлөө, элдин эркиндигин, көз карандысыздыгын, Ороз хандын убагындагы элдин жыргал жашоосун ордуна келтирүү болгон.

Байыркы кыргыздар философиялык ойлорунда: элдин тагдыры баатырдын өмүрүнө, ишмердигине, улуу касиетине байланыштуу деп билишкен. Демек, баатыр, элдин бейкут жашоосу үчүн жаралып, чачылган элдин жашоосунун ордуна келмейинче өлүүгө да акысы жоктой. Эпосто реалдуу турмуштан айрымаланган өзгөчөлүктөр бар. Анткени, башкы каарман жарык дүйнөгө жөн эле жашоо үчүн эмес, атайын бир улуу миссияны аткаруу үчүн келет. Манастын керемет төрөлүшү, хан тукумунун уланышы, үйлөнүшү, эрдиги чагылдырылат. Кор болгон элдин үмүтүнөн жаралган баатыр экени даңазаланат. Эпикалык каарман төрөлгөндөн кийин жалпы элдин өмүрүн сактоо үчүн душмандар менен болгон согушу, жыргал жашоо үчүн «өмүр» үчүн күрөшү айтылат.

Эпикалык чыгармада башкы каармандардын өзгөчөлөнгөн болмуштук өзгөчөлүктөрү бар. Мисалы, Манас чачылган кыргызды бириктирип, улутту сактап калуу үчүн, улуу империя куруу үчүн жарык дүйнөгө келген, ал эми Бакай Манаска акылман дос, кеңешчи болуш үчүн, Кошой олуя, көрөгөч, көсөм, «батасы журтту байыткан» акылы менен элди туура жолго салган адам катары келген. Алманбет болсо, Манаска дос болуш үчүн, Кыргыз чал – кырк чорону башкаруу үчүн, Ажыбай тилмеч, элчи болуш үчүн жарык дүйнөгө келген ж.б. Ар бир баатырдын аткара турган милдеттери бар. Ал эми душман тараптан Коңурбай Манасты өлтүрүү, кыргыз хандыгын чачуу үчүн келген. Шыпшайдар баатыр чоролорду атып жок кылуу үчүн келген. ж.б. Ошол эле учурда аялдардын да өмүргө атайын аткара турган милдети бар. Мисалы, Каныкей Манасты бир нече жолу өлүмдөн алып калат. Семетейди Букарга алып качып барып, элине чоңойтуп алып келген, эл милдетин аткарган, кыргызга өмүр тартуулаган каарман. Ал эми Айчүрөк, Семетей жараланганда, (ок аттап, огун түшүрүп) өлүмдөн сактап калган, Сейтекти чоңойтуу милдетин аткарган аял затынан чыккан баатыр. Манаста баатырлар Жер үстүндөгү акыйкаттыкты орнотуу үчүн, адилетсиз, зулумдукту жоготуу үчүн жарык дүйнөгө келишет. Алардын чыгармада баяндалган болмуштук касиети ушунда.

Дүйнөлүк мифте эки дүйнө бар экени айтылат, Ал эми «Манас» эпоеясы боюнча кыргыздар дагы бир үчүнчү дүйнө «кайып дүйнө» бар деп билишкен.

- жарык дүйнө (жер үстүндөгү дүйнө)
- караңгы дүйнө (жер астындагы) дүйнө)
- кайып дүйнө (параллел дүйнө)

Мисалы, Эр Төштүк Жер астына түшүп, тигил дүйнөнү көрүп, Жер үстүндөгү дүйнөгө кайтып келген каарман. Ал эми «Семетей» эпосунда кыргыздар «үчүнчү дүйнө» жөнүндө кеп кылышат. Анда Семетей алгач өзү эки дүйнөдө «ары-бери» өтүп, куш салып жашап жүрө берет. Кийин душмандарын толук жеңип, Сейтекти такка отургузгандан кийин беш каарман: Бакай, Каныкей, Семетей, Айчүрөк, Күлчоро, кайып дүйнөгө өтүп кетишет.

«Өмүр» – тирүү жанга байланыштуу тиешелүү касиет. Эпоеяда «өмүр» чексиз эмес, ошол эле убакта анын өлчөмү реалдуу өмүрдөн айырмаланып турат. Эл өзүнүн сүйүктүү каармандарын өлүмгө кыйбай, аларды кайып дүйнөгө өткөрүп жиберишет. Экинчиден, эпоеядагы каармандардын өмүрү элди түзүүгө, (уруулардын башын бириктирип) аны сактоого, жыргал турмуш курууга, эркин жашоого жеткирүүгө арналат.

Манас жеке эле өзүнүн өмүрү үчүн эмес, жалпы элдин өмүрү үчүн күрөшкөн. Мындагы «өмүр», меритократиялык (асыл адамдардын) бийлигиндеги өмүр, башка урууларды бириктирип, конфедеративдик мамлекет, улуу держава курган өмүр. Өзүнүн тегерегине Бакайга, Кошойго,

Каныкейге окшогон олуя, акылман, касиеттүү адамдарды топтогон. Алардын өмүрү кийинки урпактар үчүн өрнөк өмүр. Кыргыздар кылымдар бою балдарын акылман Бакайдай, Кошойдой болууга, баатыр уулдарын Манастай, Алманбеттей, Чубактай, Сыргактай болууга чакырып келет. Эл эркин, көз каранды болбой, жыргал жашоодо жашайт деп билишкен.

«Өлүм» - эпикалык жашоодогу өмүрдүн чеги» деп аталган экинчи параграфында каармандардын «өлүм» сырларына болгон көз карашы сүрөттөлөт. «Манас» эпосунда өлүмдүн реалдуулугу менен дүйнөгө белгилүү болгон эпикалык чыгармалардан айрымаланып турат. «Өлүм» жөнүндө байыркы кыргыздын акылман сөзүн: «туулмак ак, өлмөк ак, өлбөгөн жандар болобу?», ошондой эле, «акыры башта бир өлүм!», «ноктолуу башта бир өлүм!» «өңгө төгүн, өлүм ак!», «аманат жанга бир өлүм!» деген макалдары муну далилдейт.

Чыгармада «өлүм» Манасты өмүрүнүн акырына чейин аңдып, ага үч жолу кез келет, бирок өлтүрө албайт. Акыры жарадар болгондон кийин, өз ажалынан көз жумат.

Биринчи жолу - Манасты төрөлө электе эле «бурутта Манас аттуу ашкан баатыр төрөлөт экен» деп, Кытайдын балчылары китептен (бичиг-бити) окушат. Ошондон кийин душман тарабынан аны өлтүрүп, жок кылуу аракеттери жасалат. Манасты төрөлтпөй коюу үчүн, боюнда бар кыргыз аялдарынын ичин жарып кыянаттык кылышкан. Ал үчүн Кытай каны тарабынан менменсинген баатыр алп, дөөлөр жиберилет. Душмандар дайым баатыр элдин тукумун үзүп, биринчи кезекте эркек балдарын кырган, кыздарын олжологон. «Өмүр» - тукум улоо. Ал эми тукум улоо, жоокерчилик заманда биринчи орунда турган.

Экинчи жолу өлүм Манасты акмалайт. Ал - «Көз камандар» окуясында Манасты туугандары ууландырышып, өлтүрүүгө аракет кылышканы баяндалат. Мында да Манасты Каныкей алып качып, дарылап, өлтүрбөй өлүмдөн аман алып калат.

Үчүнчү жолу өлүм жолугат. Ал «Чоң казат» учурунда Коңурбай Манасты сайып, жарадар кылгандан кийин Манасты өлүм аңдып калат. Бул жолу Манас Таласка келип, өз ажалынан көз жумат. Өз ажалынан дегенибиз, ишеним боюнча, өлүм адамдын маңдайына кандай жазылса, адам дал ошондой учурда, көз жумат деп айтылат.

Эпосунда «өлүм», «өмүр» менен окуянын башынан аягына чейин күрөшүп жүрүп отурат. «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгүндө өлүм алдындагы Көкөтөйдүн айткан керээзи философиялык учкул ойлору менен таң калтырган бүтүндөй бир чакан чыгарма, сырдуу феномен. Кыргыз «өмүрдү» да, «өлүмдү» да сыйлаган. «Өмүрдүн» аягы «өлүм» менен бүтөөр реалдуулукту билген.

Кыргыз баатырларынын өзгөчө дагы бир касиетин чагылдырган текст, өмүрү бүтүп баратканда, өлүмдөн кийинки милдетин жакын адамына тапшыруу болуп саналат. Бул анын «керээзи» деп аталат. Баатыр

керээзинде, тирүүсүндө бүтүрө албай калган иштерин жакын адамына дайындайт. Бул керээзинде айтылгандар аманат болуп, ыйык убада катары аткарылган. Себеби, адамдын «өлүм» алдындагы бу дүйнөнү биротоло таштап, тигил дүйнөгө түбөлүк кетээриндеги акыркы өтүнүчү, акыркы тапшыруусу болгон. Дагы бир көңүл бура турган нерсе, кыргыздын сөөктү коюу салты менен байланышкан. Мисалы, Көкөтөй хан убагында элге кызматы өткөн, эми өлгөндөн кийин дагы кызматым эл үчүн болсун деп, кыргызды дүйнөгө дагы бир жолу даңазалап ала турган ашты «Көкөтөйдүн ашын» өткөрүүсүн табыштап жаткан кадырлуу каарман. Адам жашоосунда эл көрүп, жер көрүп, билим алып, эмгектенип, артына из калтырып, жакшы жашап өтсө, анын «өлүмү» да барктуу деген акылман ойду айтат.

Дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда өлүмдүн төрт түрү айтылат:

1. *Катардагы өлүм.* Адам төрөлөт, жашайт, өлөт.

2. *О дүйнөгө кетүү.* Бул «өлүм» диний ишенимдеги окууларда жана мифтерде сакталып калган. Мисалы, ислам дининде «тигил дүйнөдө да жашоо бар, ал түбөлүк жашоо, бул дүйнөдөгү жашоо жалган жашоо» деп айтылганы ыйык китептерде жазылган.

3. *Кудайлардын дүйнөсүнө өтүп кетүү.* Өлүмдүн бул түрү «Махабхаратада» айтылат. Анда, беш бир тууган пандавалар: «биздин жер үстүндөгү аткара турган милдетибиз бүттү, эми бизди кудайлар өзүнө кабыл алса...» деп, улуу тоого чыгып баратышат. Бир туугандардын баары: Сахадева, Накула, Аржуна, Бхимасена да Кудайлар ээлеген тоо чокусуна жетпей, акыры Юдхиштхира гана кудайлар дүйнөсүнө өтүп кетет. Демек, мында дүйнөдөгү эң акыйкат адам гана кудайлардын дүйнөсүнө өтөт деген ишенимде айтылат.

4. *Кайып болуп кетүү.* Кайып болуп кетүү «Манас» эпосунун үч бөлүгүндө кездешет. «Семетей» бөлүгүндө: «өлдү десе көрдө жок, тирүү десе элде жок» - деген айтымы Семетейдин кайып болуп кетишинде айтылат. Мында өлдү деп айта албайбыз. Мүмкүн башка дүйнөгө өтүп кетти. Биринчи жолу – Семетей кайып болуп кетет, экинчисинде «Сейтек» бөлүмүндө беш улуу каарман: Семетей, Бакай, Каныкей, Айчүрөк, Күлчоронун кайып болуп кетиши; үчүнчү – «Асылбача-Бекбача» бөлүмүндө, Кененим өзү менен кошо Асылбачаны алып, Муз-Тоону карай кайып дүйнөгө өтүп кетет. Кайып дүйнөдөн кайра кайрылып келгендер бар, мисалы, Семетей кайып болуп кеткенден кийин 12 жылдан кийин кайра кайыпчынын кара зоосунан табылып, элине кайтып келип, кийин Сейтек бөлүмүндө кайрадан кайып дүйнөгө өтүп кетет. Ал эми «Асылбача – Бекбача» бөлүмүндө Айчүрөк кайыптар дүйнөсүнөн кайрылып, бул дүйнөгө келип жардамын көргөзүп жатат. «Манас» эпосундагыдай кайып болуп кетүү көрүнүшү дүйнөлүк чыгармаларда кезикпейт деп белгиледик.

«Катардагы өлүм» менен «о» дүйнөгө кетүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндө айтылат. Ал эми кудайлардын дүйнөсүнө өтүп кетүү

менен кайып болуп кетүү өлүмдүн эпикалык чыгармаларындагы дагы бир түрү деп айтсак болот.

«Манаста» өлбөстүк жөнүндө да айтылат. Эпопеяда дүйнөлүк эпикалык чыгармалардан айрымаланган дагы бир өзгөчөлүгү – жандын өлбөстүгү.

Ушул параграфтын соңунда философиялык дүйнөтааным маселелери Каныкейдин жана башка каармандардын тагдырына байланыштырылган мисалда каралат. Манастын жарааты күчөп, Каныкейге керээзинде Абыке, Көбөштөн жакшылык болбосун айтып, Букарга кетүүсүн айтат. Адам ажалсыз өлбөйт. Ажалдан мурун адам өлбөйт. Манаста «ажал жетип күн бүтпөй, албайт экен Кудайым», – деген акылман кеп бар. Буга дагы бир мисал эпопеяда Манастын, уулунун өлгөнүнө кейиген, ички душмандын кылганына, көргөн кордугуна чыдабай, Чыйырды эми жанын кыйып өлсөм дейт, бирок, Семетейди карап өлө албайт. Анткени, анык ажал келген жок. Семетейге арка-жөлөк болуш керек деген милдети бар.

Манаста өлбөстүк руханий дөөлөт катары айтылат. Эпопеяда каармандардын кайып болуп кетүүсү – бул каармандардын рухий өлбөстүгү.

«Манас» эпопеясында өлүмдүн сырдуулугу жөнүндө ошол доордо эле айтып кеткен табылгыс философиялык учкул ойлору бар. Эпикалык чыгармада каарман «өмүрдү» кандай жашаса, ал «өлүмдү» да ошондой кабыл алган. Татыктуу өлүүнү, жакшы өлүмдү кабыл алууну, өлүмгө ар дайым даяр болгонду айтат. Баатырлар ар бир көз ирмемде «өлүмгө» даяр болгон. Өлүмдөн корккон эмес. Баатырлар эпопеяда өзүнүн миссиясын аткарып бүтмөйүнчө өлбөйт. Анткени анын колдоочулары, акыл-кеңешчилери бар. Ар бир доордун өзүнүн баатырлары болгон. Алар элди коргоочу катары жаралышкан.

«Эпопеядагы өмүр менен өлүмдүн күрөшүнүн эволюциясы» аттуу үчүнчү параграфында «Манас» эпопеясындагы баатырлардын өз өмүрү үчүн эле эмес, элдин өмүрү үчүн болгон согуштагы «өмүр» менен «өлүмдүн» тынымсыз күрөшү каралат. «Манаста» «өмүр» менен «өлүм» көз көрүнөө күрөшөт. Согушта же «өмүр» же «өлүм» жеңе турганын кабарлайт. Салт боюнча, согушта баатырларча эрдик көрсөтүп курман болуу эр адамдар үчүн сыймык болгон. Убагы келгенде алар кийинки баатырларга жол бошотуп, жарык дүйнө менен коштошушат. Эпопеяда «өмүр», «өлүм» күрөшүнүн басымдуу бөлүгүн окуяларда өзгөчө бөлүп кароого болот. Диссертациянын бул параграфтарында бул маселе козголгон. Ал «Манас» эпопеясынын «Манас», «Семетей» сыяктуу бөлүктөрүнүн мисалында изилденет:

1. Балчылардан кабар угуп, Эсенкан Манасты издөө салган учурда, «өмүр» менен «өлүм» кармашып, «өлүм» Манасты издеп таппай калат да, чалгынчылар башка баланы (Жар Манасты) Бейжинге алып кетишет.

2. Манас Көзкаман менен Көкчөкөздүн колунан уу ичип ууланат да, «өмүр» менен «өлүмдүн» ортосунда калат. Анын жанын алып кетүү үчүн «өлүм» кандай аракет кылса, анын жанын аман алып калуу үчүн «өмүр», да ошондой катуу күрөшөт.

3. Баатырлар жекеме-жеке сайышка түшкөн учурда «өмүр» менен «өлүмдүн» күрөшү жүрөт.

4. Семетей кайып болгон учурда «өмүр» менен «өлүмдүн» ортосунда жашайт. Ал реалистердин түшүнүгү боюнча өлүп, кайра тирилет; эзотерика илими боюнча, параллел дүйнөдө жашайт. Бул жерде «өмүр» менен «өлүм» кармашып бири-бирин жеңе албай калган учур сыяктанат? Ушул учурду аныктоо да илимге кызык ачылышты алып келээр эле.

5. «Чон казат» – «өмүр» менен «өлүм» күрөшкөн чон согуш. Анын башы Көкөтөйдүн ашынан башталат. «Көкөтөйдүн ашы чыр - чатактын башы» делет. «Манас» эпоеясынын көрүнүктүү бөлүгү «Чоң казат» окуясы – өз ичине трагедияны камтыган бүтүндөй бир чоң чыгарма. Бул бөлүм көрүнүктүү хандардын, эл башчылардын, акылман кеңешчилердин, алп-баатырлардын, көк жал чоролордун, зор дөөлөрдүн «өмүр» менен «өлүм» ортосундагы күрөшүн, аягында баатырлардын кайгылуу өлүмдөрүн чагылдырат.

«Чоң Казат» – кылымга айтылып калган улуу окуя. Мына ушул бөлүгүндө улуу баатырлардын баатырдыгы, «бири миңге тете» болгон чоролор ажал менен тике кармашканы, өлүмгө башын байлап согушканы жөнүндө айтылып, даңазаланат. Батырлар өлгөндө, өлсөм армансыз өлүм, баатырдык өлүм болуп, баркым менен өлсөм дегени айтылат.

Эпоеяда өлүмдүн ар кандай мүнөзүн да көргөзөт манасчы. Мисалы, «өлгөн жанын тиргизип», «тирүү өлүк болуп калбоо», «өлүктөн өч алуу» деген сөздөргө анализ кылынып, мааниси ачылды. Эпоеяда Манастын өлүмү чоң масштабдагы элдин оор трагедиясы катары каралып, анын руху өлбөс-өчпөс, урпактары эскере турган образга айланды. Манас биздин колдон келбей турган иштерди жасап, урпактарына сабак кылып калтырып кеткен.

«Өмүр» жана «өлүм» карама-каршылыктуу категориялар болгону менен бири-бирисиз жашабайт. Мисалы, «өмүр» болгон үчүн «өлүм» бар. Ал эми «өлүм» болбосо «өмүр» токтоп, жашоо уланбай калмак. «Өлүм» болгон үчүн жаңы муундар жашоого келип, улам жаңырып, улам кайталанып, жашоо токтобогон кыймылдуу диалектикалык процесс жүрүп турат. Мында, «өмүр» менен «өлүм» бирдей кызмат аткарган биримдиктеги маселе.

Эпоеянын бардык бөлүктөрүнүн (Манас, Семетей, Сейтек ж.б.) циклдик касиети алардагы баатырлардын да, элдин да кечээки «мен» (эго) деген дымагынын көп бөлүгүнүн жашоо, күрөш процессинде жоготулушу көрүнөт. «Өмүрдүн» баасы өлүм. «Өлүм» башка келгенде гана өмүрдүн баасы, чыныгы жашоонун баасы сезиле турганын, ошол кайра уланган

жашоонун, өмүрдүн мурда болуп көрбөгөндөй баага ээ болуп, аалам менен айкалышаары ачыкталат. Бул чындыкты эпосеядагы бардык каармандар сезип жашагандай. Ушул эки карама-каршы тарапта турган түшүнүктөрдү бириктирип, анын негизин сезип, алдыга баруу гана ички конфликт, рефлексиядан чыгарып, бийикке жетелейт.

Өлгөн адамдын даңкын адамзаттын рухий казынасында мурас катары калган баяны, керээзи, сөзү, насааты менен тирүү адам чыгарат. Ошондуктан өлөөрүндөгү айткан керээзи, аманатты аткарбаса болбой турган ант беришкен. Өлгөндөн кийин да баатырлардын данкы, тирүүсүндөгүдөй кылымга сакталып калыш керек дешкен. Өлгөн адамды тирүү адам, келечектеги муундар эскерет. Өлгөн жакын адамын руху-духу күчтүү инсандар өлөөр - өлгөнгө унутпайт. Өлүм башта бар экенин, жашоо – бул «өмүр» менен «өлүмдүн» күрөшү экенин баяндайт. Мында, Манастын «Чоң казатта» Алманбет досу өлгөндөгү кошогу; Манастын Аккуланы жоктогону; чоролорду жоготкону. Ал эми Манас өлгөндө, Бакайдын, Кошойдун арманы, Каныкейдин кошогун мисалга алсак болот.

Корутунду катары изилдөөнүн соңунда «Манас» эпосеясындагы «өмүр» жана «өлүм» маселеси анализге жыйнактуу алынып, чыгарылган натыйжалары берилди, изилдөөнү андан ары улантуунун келечеги, багыттары каралды.

1. «Өмүр», «өлүм» түшүнүктөрү философиялык экспликациялык өнүгтө каралса, анда философиянын тарыхында, коомдук ойломдордо «өмүр», «өлүм» түшүнүктөрүнө, феноменине диалектикалык өзгөчөлүк мүнөздүү жана алар философиялык түптүү эмгектерде, диний агымдардагы эң терең маанилүү фундаменталдык проблема болуп саналат. «Манас» эпосеясындагы «өмүр» жана «өлүм» маселесин түшүнүп билүү, теманын тарыхый ретроспективалык өнүктөрү, варианттарын изилдөө «өмүрдүн», «өлүмдүн» маселесинин адамдын жашоо манызы менен болгон тыгыз катнашын көрсөттү. Манастын, эпосеядагы башка баатырлардын моралдык, инсандык касиеттери, баалуулук, дөөлөттөрү, алардын жашоосундагы басып өткөн жолу ар дайым «өлүмгө» тике карап, адамгерчилик, намыс, жашоодогу эркиндик, элдин келечеги үчүн башын сайып күрөшүү менен тыгыз байланышта. «Манас» эпосеясында «өлүм», «өмүр» антиномиясы «Манастагы» улуу трагедия менен тыгыз байланышкан негизги феномен.

2. Эпикалык чыгармаларда өлүмдүн мифоэпикалык ченеми – «өлүм» эч кимди аябаган ырайымсыз нерсе катары сүрөттөө же ажал менен болгон баатырлардын күрөшү, адамдардын өлбөстүктү издеши, баатырлардын керемет төрөлүшү, улуу эрдиктерди жасашы, үйлөнүп тукум улашы, акырында материалдык денеси бар адам катары өлүшү менен мүнөздөлөт. Диссертациялык иштеги коюлган негизги проблемага болгон тарыхый ретроспективалык көз караштын жыйынтыгында «өмүр» жана «өлүм» маселесин аныктоонун жана түшүнүүнүн бир канча бири-бири менен байланышкан, аралашкан менталдык катмарлары бөлүнүп көрсөтүлдү.

«Өмүр» жана «өлүм» проблемасы «Манас» эпопеясында чындап күрөш, кайнаган жашоо менен жашаган адам гана тирүүлүккө ээ болоору, чыныгы өлүм чындап күрөшүп жашаган адамга таандык деген идеяны философиялык изилдөө, аны жашоонун маани-маңызы менен байланыштырат.

3. Белгилүү болгондой, кыргыз тарыхынын жана жалпы эле көп кылымдык жашоосунун бүтүндөй бир энциклопедиялык маалымат топтому катары каралып келген «Манас» эпопеясында бул түбөлүктүү маселе кеңири чагылдырылган. Манастагы «өмүр» жана «өлүм» антиномиясы, андагы өзөктүү, абдан курч жана эпостогу улуу трагедия менен тыгыз байланышкан негизги феномен. «Өмүр жана өлүм» темасына байланышкан түрдүү пикирлер, жалпы эле элдин ой-тилектери, мүдөөлөрү, акылмандардын кеңештери, адамдардын татыктуу жашап өтүүсү, келечекти көрө билүүсү, элди, мекенди сактап калуу үчүн талыкпай күрөшүүсү философиялык чоң маанилүү, педагогикалык жактан өзгөчө тарбиялык мааниге ээ идеялар болуп саналат.

4. «Манастын» ар кандай доорлордо калыптанышындагы тарыхый-эстетикалык катмарлануулар, анын байыркылыгынан кабар берип, алгач жамааттык коомдогу мифологиялык, тотемдик түшүнүктөрдүн, улам кийинки мезгилдердеги эл турмушундагы урунттуу окуялардын эпостун тулкусуна таланттуу айтуучулар тарабынан сиңириле беришине байланыштуу. Эл башынан, «Өмүр менен өлүмдүн» кырынан туруп өткөргөндөрдү чагылдырган терең мазмунун, берген маалыматтарынын өзгөчө кенен чегин, уккандарга эстетикалык рахат тартуулаган көркөмдүк деңгээлинин кол жеткис бийик үлгүсүн, байыркы элдердин бири болгон түптүү калктын узак тарыхый жолундагы бүткүл алгылыктуу рухий табылгаларын ичине сыйгызып турган эс-тутумдук казыналык маанисин, тендешсиз зор көлөмүн эске алганда, аны адамзаттын руханий кенчине тиешелүү уникалдуу рухий тажрыйба деп баа берүүгө болот.

5. «Манастагы» жашоонун чыныгы маани - маңызы «өлбөстүк» идеясы менен тыгыз байланышкан. Коомдогу «өлбөстүк», элдин эсинде түбөлүк жашоо альтуристтик типтеги инсандык позиция менен, элдин келечеги үчүн күрөш менен байланыштуу. Эгоистик позиция менен эмес, элдин, адамзаттын кызыкчылыгы үчүн жашоо жана күрөшүү гана урпактары ушул күнгө чейин эскерген, ысымы тарыхта кала турган, түбөлүктүү руханий өмүргө жеткире алат. «Манас» эпопеясындагы «өмүр» – үлгүлүү өмүр, ал эми «өлүм» – баатырдык өлүм. Манас бардык каны-жанын, потенциалын эл-журт үчүн арнап, аны өзүнүн тагдыр-жашоосун элдин кызыкчылыгы, келечегине керектигине андап-түшүнүүсү аркылуу байланыштырат. Эпопеянын баатырлары үчүн элдин астындагы милдетин сезип-билүү, күрөшүү алардын болгон бардык мүмкүнчүлүгүн пайдалануусуна жана тарыхый феномендер катары калыпташына алып келди.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылган:

1. Нусубалиева Г.Б. Баатырлардын төрөлүшүндөгү сырдуу аяндар Философиясы [Текст] / Г. Б. Нусубалиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015. – №8. –116-119-б.
2. Нусубалиева Г.Б. «Манас» эпопеясындагы «Жомок башы» философиялык ойлордун уюткусу [Текст] / Г.Б. Нусубалиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2016. – №4. –144-149-б.
3. Нусубалиева Г.Б. Кайып дүйнө: Семетейдин кайып болушу [Текст] / Г.Б. Нусубалиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. –№3. –179-183-б.
4. Нусубалиева Г.Б. «Чоң казаттын» келип чыгуу себеби – улуу баатырлардын ыйык согушу [Текст] / Г.Б. Нусубалиева // Известия вузов Кыргызстана. – 2017. -№3. –180-183-б.
5. Нусубалиева Г. Б. «Манас» өмүр, өлүм жөнүндөгү философиялык ойлор [Текст] //Г.Б. Нусубалиева // Кыргыз Республикасынын улуттук академиясы. Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун жарчысы. –2017. - №1. –122-126-б.
6. Нусубалиева Г.Б. «Чон казат» бөлүгүндөгү философиялык ойлор [Текст]/ Нусубалиева Г // Ататүрк-Алатоо Университетинин Жарчысы. – 2017. -№3. –273-275-б.
7. Нусубалиева Г.Б. Айчүрөктүн сынчылык касиетинин философиясындагы өмүр күрөшү [Текст] / Г.Б. Нусубалиева //Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2017. –330-333-б.
8. Нусубалиева Г.Б. «Манас» Согуштук ыкма жана аскердик демократия жөнүндөгү философиялык ойлор [Текст] /Г.Б. Нусубалиева // И. Арабаев атындагы КМУ нун Жарчысы. – 2016. - №1. –188-191-б.
9. Нусубалиева Г.Б. Эпикалык каарман жана адам жөнүндөгү философиялык ойлор [Текст] / Г.Б. Нусубалиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2016. –№1. –143-147-б.
10. Нусубалиева Г.Б. «Манас» беш улуу каармандын, Кененимдин кайып болушу. (Жүсүп Мамайдын варианты боюна) [Текст] / Г.Б. Нусубалиева // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2017. –№1. – 146-150-б.
11. Нусубалиева Г.Б. Көкөтөйдүн ашындагы өмүр, өлүм философиясы [Текст] / Г.Б.Нусубалиева // Ататүрк-Алатоо Университетинин Жарчысы. – 2017. – №4. – 255-258- б.
12. Нусубалиева Г.Б. «Манас»: Каныкейдин адептик философиясы (Жусуп Мамайдын варианты боюнча) [Текст] / Г.Б. Нусубалиева // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2017. –149-152–б.
13. Нусубалиева Г.Б. «Манас» эпопеясындагы философиялык ойлордун уюткусу салттуу музыкада [Текст] / Г.Б.Нусубалиева // Кыргыз

Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Кабарлары.– 2019. – 117-121–б.

14. Нусубалиева Г. Б. Мировоззрение древних кыргызов о проблеме жизни и смерти [Текст] / Г.Б. Нусубалиева //Актуальные вопросы и науки. Журнал. Архангельск. – 2019.-№1(67). – С.104-108. <http://miuarh.ru/>

15. Нусубалиева Г.Б. Символические сны и народно–поэтический образ Кененим в эпосе «Манас». [Текст] / Г.Б.Нусубалиева // Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург. – 2019. -№43(81). – С. 124-127.<http://www.research-journal.org>.

Нусубалиева Гүлзат Бектуровнанын 09.00.03-философиянын тарыхы адистиги боюнча философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Манас» эпопеясындагы өмүр жана өлүм философиясы» аттуу темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: философия, өмүр, өлүм, түбөлүктүүлүк, рух, жан, дүйнө, фольклор

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги максаты «Манас» эпопеясындагы «өмүр», «өлүм» проблемаларына байланыштуу феномендерди, түшүнүктөрдү, принцип, идеяларды жана андагы бул маселелердин чечилишин философиялык талдоого алып, маани-маңызын анализдөө.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. «Манас» эпопеясындагы философиялык катмар, рухий экзистенциалдык мурас изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Изилдөөнүн предмети болуп - «Манас» эпопеясындагы «өмүр» жана «өлүм» тууралуу идеялар, көз караштар, андагы философиялык денгээлде козголгон «өмүр» жана «өлүм» маселеси.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери. Изилдөө ишинин теориялык жана методологиялык борборунда тарыхый жана логикалык принциптерди бириктирүүнү талаптанган диалектикалык методология болду. Философиялык, тарыхый, логикалык даанышмандыктын үлгүсү болгон классиктердин эмгектери пайдаланылды. Изилдөө иштеринде башкы багыттоочу методдор катары системалуу иш алып баруу, салыштырма ретроспективалык анализ, компаративистика, маданият таануу-философиялык анализ, баштапкы булактарды жана адабияттарды герменевтикалык анализге алуу жана башка методдор колдонулду.

Алынган натыйжалар жана жаңылыктар: Изилдөөнүн жүрүшүндө философиянын тарыхындагы «өмүр», «өлүмгө» карата айтылган көз караштар, эмгектер, этика, эстетика, агартуучулук багыттагы изилдөөлөр кыргыз тилинде изилдөөгө алынды. «Өмүр», «өлүм» феноменинин маани-маңызы тарыхый-философиялык өңүттө иликтенип, «Манастагы» «өмүр», «өлүм» маселесине философиялык маани берилип, анын коомдук маданиятка, этностун руханий жашоо-турмушуна тийгизген таасири негизделип, алгач ирет илимий талдоого алынды.

Колдонуу боюнча сунуштар: Диссертацияда берилген корутундулар, тыянактар, сунуштар жана жыйынтыктар философиянын тарыхы, эстетика жана кыргыз философиясы боюнча жогорку окуу жайларынын жана орто мектептердин окуу программаларын, окуу китептерин түзүүдө, ошондой эле аспиранттар, изденүүчүлөр жана ушул тармак боюнча кызыккандар чыгармачылыгын өркүндөтүү үчүн жана атайын курстарды окутууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Нусубалиевой Гүлзат Бектуровной тему «Философия смерти и жизни в эпосе «Манас», представленной на соискание ученой степени кандидата философских наук, по специальности: 09.00.03 – история философии

Ключевые слова: философия, жизнь, смерть, вечность, рух, душа, мир, фольклор.

Цель исследования и задачи. Основной целью диссертационного исследования является: философское рассмотрение, анализ значения и сути связанных с проблемой «жизни и смерти» феноменов, понятий, принципов, идей, содержащихся в эпосе «Манас».

Предмет и объект исследования. Духовно-экзистенциальное наследие в эпосе «Манас», философский слой «Манаса» являются объектом изучения. Идеи, проблемы, философия и феномен «смерти и жизни» в «Манасе» являются предметом исследования.

Теоретическая и методологическая основа работы. В центре методологической позиции автора - диалектическая методология с ее требованиями достижения единства исторического и логического в познании. В работе используются труды многих классиков философской, исторической и эстетической мысли. В качестве ориентиров при решении исследовательских задач выступают методы системного подхода и сравнительного исторического анализа; философско-культурологический анализ; персонификационный и герменевтический анализ источников и историографического материала.

Автор опирается на методические принципы историко-философского исследования, универсальные принципы диалектики, общелогические и частнонаучные методы исследования, а также результаты исследований известных ученых.

Полученные результаты и новизна. В исследовании проведен историко-философский анализ имплицитного содержания проблемы «смерти и жизни» и комплексный анализ взглядов, принципов, категорий, идей феномена «смерти и жизни» в «Манасе». Специфика вопроса «жизни или смерти» в «Манасе», философский смысл, и влияние этой проблемы на общественную культуру, этнические и духовной жизни в контексте «Манас» на основе философского анализа изучаются первый раз.

Практическая значимость исследования. Результаты и выводы, полученные в диссертации, могут быть использованы при составлении учебных программ по истории философии, эстетике и истории кыргызской философии для высших учебных заведений, при разработке спецкурсов в высших и средних профессиональных учебных заведениях, а также учебников для общеобразовательных школ; могут быть использованы аспирантами, исследователями в данной области науки и всеми интересующимися.

RESUME

on the dissertation of Nusubalieva Gulzat Bekturovna on the topic «Titan Hoffsten philosophical epic "Manas», presented for the degree of kandidat of Philosophical Science on specialty 09.00.03 - History of Philosophy

Key words: philosophy of life, death and eternity, spirit, soul, world, folklore

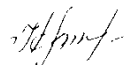
The aim of the study and tasks. The main objective of the thesis Manas leaving due to issues of "life" and "death" phenomena, concepts, principles, ideas, solutions to these problems, and its philosophical analysis, and an analysis of the essence.

The subject and the object of the study. Leaving Manas philosophical layer, is the object of study of the spiritual heritage of existential. - Manas is the subject of the study, leaving the life and death of ideas, views, and initiated a philosophical level, it is a life and death issue.

Research Methods: The study theoretical and methodological center of the historical and logical principles, which claims to be joined dialectical methodology.

The main navigation methods in research work as a systematic and comparative historical analysis, komprativistika, philosophical and cultural analysis, primary sources and literature, linguistic analysis, and other methods have been used. Theoretical and methodological basis of the research: The author was guided by the methodological principles of historical and philosophical studies, the universal principles of dialectics, general-logical and special scientific-based research methods, as well as the results of studies of international scientists. The results obtained and the news: In the study, philosophy, history, life and death of the views expressed in papers, Ethics and Aesthetics, education-oriented research study.

Practical Significance of the Investigation. The results and conclusions obtained in the dissertation can be used in the preparing of curriculum on the history of philosophy, aesthetics and history of the Kyrgyz philosophy for higher educational institution, in the development of specialized courses in the higher and secondary vocational schools, as well as textbooks for secondary schools; It can be used by post graduate students, researchers in the field of this science and to whom it may be concerned.

Форматы: 60x8416.   Офсет кагазы.
Көлөмү: 1,75 б.т.   Нускасы: 30
«Махprint» басмасында басылды.
Дарек: 720045, Бишкек шаары, Ялта көчөсү 114
Тел.: (+996 312) 36-92-50
e-mail: maxprint@mail.ru